

УДК 94(477.6):62.33«1941/1945»

Тарнавський І.С.,

професор кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, доцент

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ (1941 р.)

У статті розглядається процес створення міською управою Києва Української книжкової палати, визначаються її завдання та основні функції. Показані органи керівництва та структура Книжкової палати, роль Ради УКП, її склад та завдання. Подається аналіз основних документів, які регламентували роботу цієї установи.

Ключові слова: Українська книжкова палата, бібліотека, архів, обов'язковий примірник, бібліографія, міська управа.

Друга світова війна ще й досі приховує свої таємниці. Особливо багато невідомого утримує у собі період нацистської окупації. Мало знайомим для широкого загалу залишається повсякденне життя наших співвітчизників у важкі часи кривавого протистояння. Кинуті напризволяще люди просто намагалися вижити у тих складних умовах, долаючи голод, холод, знущання та постійно перебуваючи під загрозою знищення. Через різні обставини вони йшли на співпрацю з представниками «нового порядку». Працювали на підприємствах, відбудовували міста і дороги, викладали у школі, лікували у шпиталях, служили у допоміжних установах. Були й такі, які, перебуваючи на службі в органах місцевого управління, робили спробу зберегти українські культурні надбання та українське друковане слово. Зокрема, у Києві місцевими активістами була створена Українська книжкова палата (УКП).

На жаль, процес її виникнення та діяльність у роки окупації залишаються малодослідженими. Про історію Книжкової палати, як правило, розповідають публікації її нинішнього директора М.І. Сенченка¹, втім і вони не висвітлюють події періоду війни.

¹ *Сенченко М.І.* Книжкова палата України: історія і сьогодення / М.І. Сенченко. — К. : Кн. палата України, 1999. — 159 с.; *Сенченко М.* Державній науковій установі «Книжкова палата України імені Івана Федорова» — 90 років / М. Сенченко // Вісник Книжкової палати. — 2009. — № 1 (150). — С. 3–8.

Не містить подібної інформації і офіційний сайт Книжкової палати України².

Утім, потрібну нам інформацію можна знайти у документах Київської міської управи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді Ф. 3847 «Головний історичний архів ім. Антоновича в м. Києві (період німецько-фашистської окупації)». Саме ці матеріали відтворюють процес створення УКП, демонструють, які завдання стояли перед цією установою та які функції вона виконувала.

Спираючись на щойно анонсовані джерела, автор поставив собі за мету реконструювати процес створення УКП, визначити її головні завдання, функції, структуру та склад. Показати, як робилися перші кроки щодо налагодження роботи цієї інституції та познайомитися зі змістом головних документів, які регламентували роботу Книжкової палати.

Спочатку трохи історії. За часів Директорії, 24 січня 1919 р., було оголошено про утворення Головної книжної палати у Києві «...для реєстрації всієї друкарської продукції на Україні, наукового її систематизування та для обміну книжками з іншими книжними інституціями...»³. Проте зміни урядів і громадянська війна в Україні перешкоджали виконанню основних функцій Головної книжної палати, яка зазнавала різних організаційних експериментів. З остаточним встановленням радянської влади у республіці робота даної установи була поновлена.

З 1920 р. столиця України переноситься до Харкова, й там Колегія Наркомосу затвердила «Положення про Центральний Бібліографічний Відділ Всеукраїнського Державного Видавництва». У 1921 р. було оголошено постанову «Про обов'язкову реєстрацію та збереження зразків творів друку». У 1922 р. виходить постанова РНК «Про організацію Української Книжкової Палати і про забезпечення головних книгосхованок всіма виданнями республіки». За цим документом з 27 червня 1922 р. Центральний бібліографічний відділ у Харкові перетворено в Українську книжкову палату

² Офіційний сайт державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrbook.net/>

³ Сенченко М. Державній науковій установі «Книжкова палата України імені Івана Федорова» — 90 років / М. Сенченко. — С. 4.

при Державному видавництві УСРР. У той же час Головна книжна палата у Києві була реорганізована в Український науковий інститут книгознавства.

Такий стан речей тривав до початку радянсько-німецької війни і захоплення вермахтом Києва у вересні 1941 р. В окупованому місті у жовтні 1941 р. була створена Київська міська управа. Першим міським головою (бургомістром) був призначений професор О.П. Оглоблін (вересень-жовтень 1941 р.). Потім його змінив вчитель середньої школи № 19 В.П. Багазій.

Вже на початку окупації перед місцевою владою постало питання про зберігання українського культурного надбання та українського друкованого слова. У зв'язку з цим 7 листопада 1941 р. у Відділі культури та освіти міської управи з ініціативи його завідувача проф. Штепи відбулося засідання з питання організації у Києві Української книжкової палати⁴. На зібранні були присутні: Дубина — завідувач секцією культури, Шпилевич — інспектор Книжкової палати, Міяковський — директор Головного Архіву, Яновський — старший науковець Головного Архіву, Тарнавський — інспектор бібліотек, Максименко — представник бібліотеки Київського університету, Волобуєва — представник бібліотеки Академії наук⁵. Головував на засіданні Дубина, за секретаря був Шпилевич.

Присутні прослухали інформацію Дубини про організацію Книжкової Палати та познайомились з низкою підготовлених проєктів: Тимчасовим Положенням про УКП; Положенням про обов'язковий примірник друку; Відношенням до голів обласних Управлінь та завідувачів відділами культури й освіти; Відношенням до голів повітових та районних управ про виділення уповноважених; Інструкціями щодо роботи обласних та крайових інспекторів і міських, повітових та районних уповноважених. Після обговорення було ухвалено прийняти вищезазначені проєкти документів за основу.

По завершенні засідання Штепа та Дубина звернулися до голови міської управи В.П. Багазія зі службовою запискою, в якій зазна-

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 3847. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.

⁵ Там само. — Арк. 13.

чалоя: «Відділ культури та освіти Київської міської управи просить Вас затвердити Постанову про організацію Управи Української книжкової палати в м. Києві»⁶. У зверненні також зазначалося, що УКП має велике значення у справі збереження друкованого слова для історії України та світової історії, що висвітлює визвольну боротьбу українського народу за свою державність.

Невдовзі вийшла постанова бургомістра «Про організацію Управи Української книжкової палати в м. Києві». В ухвалі зазначалося: «Для організації обліку й збору друкованої продукції в м. Києві і інших містах України, що... має велике значення для історії України і світової історії, ухвалюю: 1. Утворити Управу Української книжкової палати при Відділі культури і освіти міської управи м. Києва...»⁷.

Цією постановою була також затверджена Наукова Рада УКП у складі: Шпилевич В.В. — відповідальний інспектор Книжкової палати; Максименко П.Ф. — представник університету; Волобуєва Т.Г. — бібліотека Академії наук; Яновський М.Р. — старший науковець історичного архіву; Тарнавський В.П. — інспектор бібліотек м. Києва.

Управа УКП повинна була надати остаточні варіанти наступних документів: Положення про Українську книжкову палату; Положення про обов'язковий примірник друку; Інструкцію про роботу на місцях інспекторів і уповноважених Управи Української книжкової палати⁸.

Також передбачалося концентрувати продукцію обов'язкових примірників друку при Національній бібліотеці Української Академії Наук.

Діяльність Книжкової палати регламентувалася новим «Тимчасовим положенням про Українську Книжкову Палату», в якому зазначалося, що УКП є науково-бібліографічною установою й центром реєстраційної бібліографії в Україні.

Тимчасове положення визначало завдання УКП: «а) бібліографічний облік і обробку всієї друкованої продукції, яка виходить на території України; б) бібліографічний облік і реєстрацію тих ви-

⁶ Там само. — Арк. 1.

⁷ Там само. — Арк. 2.

⁸ Там само. — Арк. 3.

дань, що виходять поза межами України, які: своїм змістом стосуються... України, або українського народу; виходять українською мовою; є перекладами з української мови; в) обслуговування відповідними бібліографічними довідками урядових органів і громадських організацій України; г) організацію широкої бібліографічної інформації населення України й закордону про видавниче життя України, як складову частину... національно-культурного життя; д) розробку питань методології й методики бібліографічної роботи; е) координацію бібліографічної роботи установ, організацій і окремих бібліографів на Україні; к) популяризацію бібліографічних та книгознавчих знань серед широких кіл українського суспільства»⁹.

У положенні також зазначалося, що УКП існує при Національній бібліотеці УАН. При цьому підкреслювалося, що тимчасово, до розгортання діяльності УАН на території цілої України, Книжкова палата існує при Відділі освіти Київської міської управи.

У своїй роботі УКП повинна була діяти у тісному контакті й при допомозі з боку органів догляду за друком, органів освіти й пропаганди обласних, міських і районних управ, Української Академії Наук й Національної бібліотеки України та керівництва Українського Архіву.

Планувалося, що УКП буде виконувати наступні функції: «...В галузі науково-бібліографічній: а) державне бібліографування творів друку, які виходять на території України (книги, журнали, газети, аркушівки, мапи, плани, музичні ноти, твори образотворчого мистецтва і т. інше), а також бібліографування видань всіх гатунків. Тих, що виходять поза межами України, але змістом стосуються території України, або українського народу, або виходять українською мовою, або є перекладами з української мови; б) видання спеціальних органів цього бібліографування («Літопису українського друку», картотек, бібліографічних щорічників), а також бібліографічних журналів, тематичних довідників, теоретичних досліджень, посібників і підручників; в) ведення... статистики українського друку й публікування монографічних досліджень й щорічників щодо цього предмету; г) організацію бібліографіч-

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 3847. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4.

ної інформації й довідки; д) складання зведеного каталогу творів українського друку; е) скликання... бібліографічних з'їздів, конференцій і нарад, організацію науково-дослідних комісій з питань бібліографії й книгознавства; ж) підготовку й перепідготовку кадрів працівників середньої й вищої кваліфікації в галузі бібліографії й книгознавства шляхом курсів, семінарів тощо; з) пропаганду книгознавчих і бібліографічних знань серед широких кіл українського суспільства, організацію виставок і лекцій.

У галузі адміністративно-організаційній: а) одержує... обов'язкові примірники друкованих видань, що виходять на території України, й розподіляє їх між державними книгосховищами; б) переводить контроль за додержанням поліграфічними підприємствами, видавництвами, установами правил надсилки обов'язкових примірників і притягнення порушників до... відповідальності; в) проводити зносини з закордонними науково-бібліотечними і науковими організаціями... для встановлення з ними бібліографічного зв'язку й одержання... українознавчих матеріалів; г) організовує переховування в архіві українського друку по одному зразку витворів..., та поповнення цього архіву матеріалами за минулі роки»¹⁰.

Утім, на той час функції Книжкової палати були дуже обмежені, робота, головним чином, проводилася у галузі адміністративно-організаційній та, у міру можливості, — науково-бібліографічній.

У тимчасовому положенні про Книжкову палату були визначені її органи керівництва і структура. На чолі УКП стояв відповідальний інспектор, який керував усією діяльністю Палати, був її представником у зносинах з усіма установами та організаціями, укладав угоди.

При відповідальному інспекторові УКП, як дорадчий орган, діяла Рада Палати, що складалася з представників Академії наук, університету, Архівної управи тощо. На неї покладалися наступні завдання: попередній розгляд плану робіт Палати і звіт про її діяльність та розгляд питань, поставлених на обговорення Ради відповідним інспектором Палати або членами Ради¹¹. При цьому її

¹⁰ Там само. — Арк. 4 зв. — 5.

¹¹ Там само. — Арк. 5.

постанови набували чинності після їх затвердження відповідним референтом Української Національної Ради.

У тимчасовому положенні зазначалося, що свою роботу УКП здійснює через обласних і крайових інспекторів та повітових і районних уповноважених, що працюють при місцевих відділах культури і освіти.

Що стосується структури УКП, то вона поділялася на секції (сектори): сектор комплектування обов'язкового примірника українського друку (контроль одержання, розподіл між книгосховищами); сектор обробки бібліотечних матеріалів (систематизація, алфавітний каталог, архів українського друку, статистика друку); сектор бібліотечно-інформаційний (збирання матеріалів про українознавчу літературу, довідково-інформаційна робота); сектор редакційно-видавничий (редакція «Літопису українського друку» та інших видань Палати); сектор адміністративно-господарчий (бухгалтерія, господарча частина, видавництво)¹². Утім, сектори Книжкової палати стали до роботи не одночасно, а у міру своєї можливості.

Що стосується фінансування УКП, то за тимчасовим положенням вона перебувала на державному утриманні. Крім сум, які асигнувалися за бюджетом, Палата мала спеціальні кошти, які одержувала від реалізації власних видань, за виконання епізодичних бібліографічних робіт, експлуатації своїх допоміжних підприємств тощо.

На останок у тимчасовому положенні зазначалося, що УКП подає щороку звіт про свою діяльність до Української Академії Наук та до Відділу культури та освіти Київської міської управи.

Отже, за Положенням про УКП, її завдання, як наукової установи, були доволі широкі, але, зважаючи на воєнний час, виникали певні труднощі зі створенням Управи Книжкової палати. Всю можливу роботу по збиранню та реєстрації друківаних матеріалів спочатку проводив відповідальний інспектор Книжкової палати.

За документами київської міської управи, починаючи з 1 листопада 1941 р., була проведена наступна робота: взято на облік та встановлено зв'язок із друкарнями Києва, через які одержували всі

¹² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 3847. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 5 зв.

витвори друку; в міру можливості встановлювався зв'язок із відділами освіти обласних і районних центрів щодо збору друкованої продукції; одержаний матеріал систематизувався та реєструвався; був встановлений обмін матеріалами з Головним Архівом та бібліотекою Академії Наук; був встановлений зв'язок із кількома областями та районами для збору друкованої продукції¹³.

За вказаний період упорядковано наступні документи: Тимчасове Положення про УКП; Постанову про обов'язковий примірник друку; Відношення до голів обласних відділів освіти та голів повітових відділів освіти у справі збирання друкованого слова; Інструкції обласним інспекторам та районним уповноваженим про роботу на місцях по збору обов'язкового примірника друку.

Іншим важливим документом у діяльності УКП була «Постанова про обов'язковий примірник друку», який забезпечував бібліографічну реєстрацію й статистичний облік витворів українського друку.

Згідно із цим документом усі поліграфічні підприємства на території українських земель, а також усі установи, що мали розмножувальні апарати (склографи, ротатори, гектографи тощо) повинні були безкоштовно доставляти для УКП всі витвори свого друку незалежно від мови. Управа Книжкової палати зазначила кількість примірників, що їх необхідно було надавати: книги, брошури, журнали, газети, витвори образотворчого мистецтва, мапи, плакати, музичні ноти — 25 примірників, якщо тираж друків перевищує 300 примірників; ті ж самі витвори друку, але якщо їхній тираж дорівнює 300 примірників й менше — 15 примірників; дрібні друки — накази, об'яви, афіші, програми концертів, театрів, кіно, радіомовлень, обіжники, статути, звіти, розклади руху потягів, пароплавів тощо — 10 примірників.

Постанова також зазначала, що для забезпечення краєзнавчої бібліографії й бібліотек усіма витворами друку, що видано на території області та району, слід зобов'язати усі поліграфічні підприємства доставляти, крім кількості, що належить доставляти до УКП, по 1 обов'язковому примірнику до відповідної обласної чи районної бібліотеки¹⁴.

¹³ Там само. — Арк. 6–6 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 7.

Позначені обов'язкові примірники друку повинні були доставлятися поліграфічними підприємствами й установами до інспектора УКП не пізніше 3 діб з дня закінчення 1-го примірника видання. Одночасно подавалися відомості про прізвище видавця кожного видання та його тираж.

Задля контролю за виконанням означеної постанови поліграфічні підприємства та власники розмножувальних апаратів повинні були мати спеціальну шнурову книгу, в якій реєструвалися всі виконані витвори друку. Контроль за виконанням постанови покладался на відповідного інспектора та повітових і районних уповноважених. Невиконання каралося за законом.

Книжкова палата намагалася встановити тісні стосунки з головами обласних управлінь та завідувачами місцевих відділів культури та освіти. Останні отримували спеціальні інструкції, в яких зазначалося, що збір, концентрація друкованої продукції з українських земель є святим обов'язком. Далі в постанові зазначалося, що «для керування обліком і збором друкованої продукції по вашій області пропонуємо при обласному Відділі культури і освіти виділити одного співробітника — інспектора Управи Української Книжкової Палати»¹⁵.

При цьому Управа УКП скаржилася на відсутність власного кошторису і пропонувала утримання інспектора взяти на свій бюджет, або цю роботу доручити одному з власних співробітників, як почесний громадський обов'язок під керівництвом Обласного відділу культури і освіти.

Головам обласних управлінь і завідувачам відділами культури та освіти рекомендувалося «по всіх... містах, повітах і районах, де працюють поліграфічні підприємства, виділити уповноважених Управи Української книжкової палати, яким і доручити роботу щодо збору обов'язкових примірників друку та облік друкованої продукції на місцях»¹⁶.

Для організації роботи на обласному рівні з обліку й збору обов'язкових примірників друку розсилалися підготовлені УКП положення, інструкції, відношення. Від обласних керівників Управа вимагала постійно повідомляти про вжиті заходи щодо ор-

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 3847. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10.

¹⁶ Там само. — Арк. 11.

ганізації обліку і збору обов'язкових примірників друку, зазначивши при цьому виділених осіб та їхні прізвища.

Звичайно, повноцінна діяльність Книжкової палати була неможливою без підтримки на місцях. Цю важливу ділянку роботи виконували міські, повітові та районні уповноважені Управи УКП, з якими Книжкова палата мала постійний зв'язок. Місцеві уповноважені діяли відповідно затвердженої інструкції від 1 листопада 1941 р. про роботу на місцях, в якій зазначалося, що на повітових та районних уповноважених Управи УКП покладаються наступні обов'язки: вести облік усієї друкарської та поліграфічної продукції на терені діяльності уповноважених; одержувати з друкарень і надсилати через обласного інспектора до Управи УКП обов'язкові примірники друку; збирати друкарську і поліграфічну продукцію всіх витворів за минулі часи, починаючи з 22 червня 1941 р., незалежно від її змісту і також через обласного інспектора надсилати до Управи УКП; мати постійний догляд за поліграфічними підприємствами, аби вони виконували постанову про обов'язковий примірник друку і в разі порушення цієї постанови притягати винних до відповідальності; щомісячно через обласних інспекторів надсилати до Управи УКП усю кількість місячної продукції обов'язкових примірників друку¹⁷.

Інструкція також вимагала одночасно з цим надсилати й облікову відомість (у 2 примірниках, один — для обласного інспектора, а другий — до Управи УКП) місячної продукції друку. Обов'язкові примірники друку та облікові відомості треба було надсилати у перших числах наступного місяця.

Такими малювалися у 1941 р. перспективи подальшої праці Української книжкової палати. Втім, реалії воєнного часу внесли свої корективи. Працівникам та активістам так і не вдалося у повній мірі налагодити роботу Книжкової палати у Києві. Про її подальшу долю документи, які зберігаються у фонді Ф. 3847, не розповідають. Пошук нових документів і свідчень про діяльність УКП часів окупації є завданням на майбутнє. Мета подальших розвідок — це висвітлення діяльності Книжкової палати у Києві у 1942–1943 рр., з'ясування головних особливостей її функціонування у даний пе-

¹⁷ Там само. — Арк. 9.

ріод, виявлення впливу на її роботу німецької цивільної адміністрації, місцевого самоврядування та подій на фронті.

Тарнавский И.С.

**ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ В ОККУПИРОВАННОМ КИЕВЕ
УКРАИНСКОЙ КНИЖНОЙ ПАЛАТЫ (1941 г.)**

В статье рассматривается процесс создания городской управой Киева Украинской книжной палаты, определяются ее задачи и основные функции. Показаны органы управления и структура Книжной палаты, роль Совета УКП, его состав и задачи. Произведен анализ основных документов, регламентирующих работу этого учреждения.

Ключевые слова: Украинская книжная палата, библиотека, архив, обязательный экземпляр, библиография, городская управа.

Tarnavskiy I.

**HISTORY OF CREATION OF UKRAINIAN BOOK CHAMBER
IN OCCUPIED KYIV (1941)**

The article examines the process of creation the Ukrainian Book Chamber by the Town Council of Kyiv, determines its tasks and basic functions. It presents management bodies and structure of the Book Chamber, the role of the UKP Council, its staff and goals. It analyzes the basic documents regulating this establishment activity.

Key words: Ukrainian Book Chamber, library, archive, obligatory copy, bibliography, Town Council.